

PHILOLOGY

**ДУХОВНО-ЕСТЕТИЧНІ КООРДИНАТИ
ПОЕТИЧНОГО ДОРОБКУ БОРИСА ГРІНЧЕНКА**

Д. філол. н., проф. **Ярослава Вільна**,
к. філол. н. **Ігор Хворостяний**

Україна, Київ, Київський національний університет
імені Тараса Шевченка

DOI: https://doi.org/10.31435/rsglobal_ijitss/30042019/6459

ARTICLE INFO

Received 13 February 2019
Accepted 19 April 2019
Published 30 April 2019

KEYWORDS

Ukrainian literature, poetry,
the second half of the
nineteenth century, idiosyncrasy,
B. Hrinchenko.

ABSTRACT

The article vents on a comprehensive analysis of general thematic and aesthetic levels of the poetic work of Ukrainian Writer B. Hrinchenko. The conceptual foundations of creation of author's image in poetic work are revealed. Texts, which are interwoven into a system by «adjacent» motifs, images, intonations are analyzed. The theoretical and methodological research tools, which helps reproduce adequate picture of Ukrainian literature of the late nineteenth century, is represented. The subject of peculiar attention is poet's philosophical views, his psychological type in artistic works, the aesthetic concepts as the key to decoding the basic meaning of the poetic work of B. Hrinchenko and the tolerant appreciation of his pieces of work.

Citation: Ярослава Вільна, Ігор Хворостяний. (2019) Dukhovno-Estetychni Koordynaty Poetychnoho Dorobku Borysa Hrinchenka. *International Journal of Innovative Technologies in Social Science*. 3(15). doi: 10.31435/rsglobal_ijitss/30042019/6459

Copyright: © 2019 **Ярослава Вільна, Ігор Хворостяний**. This is an open-access article distributed under the terms of the **Creative Commons Attribution License (CC BY)**. The use, distribution or reproduction in other forums is permitted, provided the original author(s) or licensor are credited and that the original publication in this journal is cited, in accordance with accepted academic practice. No use, distribution or reproduction is permitted which does not comply with these terms.

Вступ. Поетична творчість Б. Грінченка в рецептивному полі літературознавства переважно актуалізована через такі концепти, як «реалізм», «соціум», «громадянське спрямування» тощо. Із одного боку, справді, постать письменника, якого ще сучасники називали «лицарем обов'язку», є прикладом драматичного протистояння особистості з суспільством і собою, одночасного утвердження високих просвітницьких ідеалів і заперечення ідеї буфонадного українофільства, прикладом людини, яка на рідному терені напружено витворювала зміст поняття «український інтелігент», прагнучи перетворити народ на «суцільний культурний організм, здібний до самостійного культурного й політичного життя, відпорний на асиміляційну роботу інших націй» (І. Франко).

Із іншого ж, – варто акцентувати й на не артикульованому досі в аспекті творчості саме цього письменника: поезія є «...вириванням за рамки конвенції семантичного поля мови/культури і світу як «сущого». Це завжди спроба вловити щось принципово несхоплюване ні у слові, ні у чомусь іншому» [1, 143–144]. Інакше кажучи, це субстанція духовно-буттєвого плану, яка в адекватному розумінні не може бути сплющено-площинною та підлягати «розфасуванню» за рубриками «просвітницький», «критичний», «виразно громадянський» тощо; отже, ця субстанція не перебуває в підпорядкуванні конкретно-історичного часу – вона вимагає до себе ставлення у вимірі не горизонтальному (зміна суспільних моделей, революцій, воєн, навіть механістичності поділу за напрямками, течіями абощо), а потребує багатовимірності поняття *художності*. Саме з такою оптикою підходимо до розгляду поетичного доробку митця.

Результати дослідження. Як письменник Б. Грінченко дебютував віршами, опублікованими 1881 р. в журналі «Світ». Усього за життя поета було видано шість збірок поезії: «Пісні Василя Чайченка» (1884), «Під сільською стріхою» (1886), «Нові пісні і думи Василя Чайченка» (1887); «Під хмарним небом» (1893), «Пісні та думи» (Кн. 1–2, 1895), «Писання Б. Грінченка» (Т. 1, 1903), «Хвилини» (1903) і «Книга казок віршем» (1894, 1895, після смерті – 1914, 1917).

Незважаючи на твердження автора про те, що він «...ніколи не належав до тих поетів, що весь свій час можуть оддавати пісні. На поезію завжди я мав тільки короткі хвилини, вільні від праці – часом любові, дорогої, здебільшого – нудної, наймитської. Моя пісня – то мій робітничий одпочинок і моя робітничка молитва-надія» [3, 585], поетична сторінка його творчості – явище неоднозначне й тим цікаве для дослідника історії літератури. Із одного боку, прикметною для Б. Грінченка є «...повсякчас акцентована ним соціальна заангажованість його слова» [8, 12], прагнення відтворювати «радість й болі, що хвилюють душу сучасної людини», несприйняття занепадницьких мотивів у поезії: «...Я ... ненавиджу всі твори, які пригнічують нам духа, псуують нам ясність душевного погляду, убивають надію й бажання боротися...» [цит. за 8, 12], а з іншого – тонке нюансування станів ліричного героя – від байронівських мотивів гордої самотності («Не знаю», «Ізнов», «Душа горить», «Я сам собі у городі гучному»), рефлексивно-філософських роздумів на тему минулості світу й людини («Дуб», «Тільки одна не пишалась») – аж до барокових (ранньомодерністських?) мотивів:

Прийшов і квітень, сипле він квітками, –
Вони сміються з-під кущів до мене [...]
І вмруть вони, і вмруть, і зогниють,
Робак гидкий гнилизну поглине,
Не буде пахощів, краси не буде,
А буде смерть, гнилятина й гидота –
І не з самих квіток, ні, не з самих, –
З усього! Смерть обніме тут усе:
Оці мої істоти дорогії –
Моя дружина та моя дочка –
І я, і всі, кого люблю, чи бачу, –
Всі зробимось гнилизною, й робак
Нас поглине в своє гидкеє тіло,
І нажереться він і здохне сам!..
Навіщо ж сонце? Нащо ця весна?
Це все брехня, облуда та омана,
Це глузування з людської душі! («Квітки»).

Цитоване не означає, що світлі, радісні поривання життя, весни й кохання обминули поета. Вірш «Квітки» є складовою *циклу* «З весняних дум» (збірка «Пісні та думи»). Відкриває його філософська медитація «Природо – мати! кожен з нас змарнілих...», інші вірші циклу – «Щастя», «Весна», «Поезія», «Зима й весна» – невеликі пейзажні замальовки, що, попри певну іронію:

Пташка щебече, квітки зацвіли,
Пахнуть і ваблять своєю красою,
А по долині гуляють осли,
Топчучи квіти укупі з травою.

Байдуже їм про пісні та квітки:
Вкупі з травою з'їдять вони квіти,
З ляку від їх повтікають пташки, –
Добре поезії на світі жити!.. («Поезія»), –

за принципом контрасту, утверджують вічність буття: «Так, може, і мені: умру, і смерть моя – / То буде сон, спочин, / Щоб у нове життя міг одягтися я / Серед нових країн...» («Зима й весна»).

Почуттям молодечого щастя сповнені сонети «Рясний садок і затишний я знаю», «Вона! вона! я бачу – між кущами...», «Скоріш! скоріш! од сірого туману...», «Вже в далині високі сяють зорі» та ін. (*цикл «Весняні сонети» збірки «Під хмарним небом»*). Гама почуттів ліричного героя

тут переважно мажорна, він відчуває п'янку єдність із природою: «Гей, нахили свої ти, вишне, цвіти! / Нехай тепер ніхто, ніхто на світі / Не бачить, як я щастя повну п'ю!» «Вона! вона! я бачу – між кущами...», «Чого ж ще ждуть? Скоріш, мерщій у поле, / Мерщій у степ! Я вп'юсь тобою, воле, / Серед моїх незміряних степів!» («Скоріш! скоріш! од сірого туману...»), митець тонко й надзвичайно пластично в плані творення образу фіксує динаміку емоційного стану закоханого парубка: «Я жду її, – і в тиші одинокій / Хвилини йдуть, неначе довгі роки, / Ще треба ждуть, а серце ж то не жде! / Хвилина... дві... і – ось уже я чую / Крізь тишу ту безгучную, німую / Мов шелест там, немовби хтось іде» («Рясний садок і затишний я знаю...»), і якщо звичний меланхолійний тон і звучить інколи на початку певного вірша, то в кінці він змінюється радісною надією, що «...сонце йде, бог світу і тепла!» («Я ніч не спав, – заснуть не мав я сили...»).

Перегляду, очевидно, потребує сьогодні теза про утилітарне витлумачення Б. Грінченком мети поетичної діяльності. Перший крок на цьому шляху зробив А. Погрібний, стверджуючи, що «...навіть чи правомірно гадати, нібито, як прийнято вважати, він (Б. Грінченко. – І. Х.) «з легкістю душевною» відганяв од себе «чисте натхнення». Уважно придивімося – і помітимо, що цілий ряд його поезій побудовано за принципом конфліктного протистояння: почуття, вільна творчість – і вимоги розуму, громадянського обов'язку. І дарма, що в конкретних життєвих обставинах Б. Грінченко, напрочуд цілісна особистість, не допускав і найменших вагань щодо відзначеної альтернативи, – у якісь щемливі поривання до «вільної творчості» знову й знову озивалися у його віршах...» [8, 11]. Додамо, що такі «щемливі поривання» годі пояснити лише ранньою творчістю письменника – вони стають прикметною характеристикою всього його художнього дискурсу, поетична мініатюра *«Нахиляє дуб високий...»* (збірка *«Хвилини», 1903*) у плані художньому – довершений зразок розгорнутого паралелізму на рівні творення художніх образів – читається на одному подихові, настільки органічно-злютованими, без художнього надміру, естетично й психологічно вивершеними, гармонійно досконаліми в плані емоційної настроєвості є її мистецькі константи:

Нахиляє дуб високий
Серед пишної долини
Віти дужі і широкі
До червоної калини.

А калина соромлива
І тремтить, і омліває...
А згори сміється сонце,
Світлом-злотом обсипає...

Звісно, вірші громадянського спрямування в поезії Б. Грінченка кількісно переважають, проте художні константи поняття «громадянська лірика» в рецепції творчості письменника потребують сьогодні суттєвих уточнень.

С. Єфремов у постаті Грінченка вбачає «...символ цілої епохи безмежного гніту з одного боку і дужого відпору та громадської одсичі, з другого. Такі люди, як Грінченко, несли з собою перемогу живого духа над зверхніми обставинами, навпроти зверхньої сили репресій поставивши внутрішню силу активної любові до рідного краю». У житті Грінченка, – «...лицаря обов'язку громадського, людини повинності в найкращому цього слова розумінні», – дослідник убачає не скованість і панування «вериг», а щедрість вичерпної самовіддачі духовно багатой особистості: «Fiat pox, – хай згине світ, хай буде тьма» – владно промовила дійсність. «Ні», – відповів Грінченко цілим життям своїм, прекрасним, гармонійним, викінченим життям» [6, 502–503].

А. Погрібний наголошував, що письменник «...зробив власний внесок у творення своєрідної суворой естетики в українському письменстві кінця XIX ст. – власне, естетики мужньої, наступальної політичної поезії» [8, 13].

Такі зауваги критиків, у виразненні тезою І. Франка про «енергійну дикцію» творів Б. Грінченка, засновану на «живій крові і нервах» автора, цілком закономірні. Проте навіть чи можна погодитися з думкою Н. Левчик про те, що «Лірика Грінченка цього періоду (раннього періоду творчості. – І. Х.) виявляє набутки й прорахунки тогочасної поезії громадянського спрямування загалом. Свідомо намагаючися вилучити інтимні переживання зі сфери поетичного світу, поети мимохіть позбавляли своє слово повноти осмислення життя» [7, 452].

Навіть рання творчість письменника переконливо свідчить: Б. Грінченко в ліриці постає здебільшого як суб'єктивний поет, він не кристалізує у вираженій поетичній думці результат, наслідок емоційного переживання, а розгортає перед читачем динаміку переживання, не уникає відтворення дисгармонійних станів душі, жорстоких сумнівів, боротьби пристрастей:

Були часи, як тобі я до ніг,
Убогий народі, схилявся.
І в думках улюблених чистих моїх
У дні ті щасливі мрій молодих
Мені божеством ти здавався [...]

Але я побачив не те, чого ждав,
І що сподівався, що побачу,
Бо той ідеал ти щодня зневажав,
Який я у мріях собі малював,
Мав інший ти звичай і вдачу [...]

...І вагання, і страх –
Все зникло, і знов до роботи
Іду я, і певний лежить мені шлях,
Я силу нову почув у руках,
Щоб зло і темноту бороти... («До народу»).

Справді, головним чинником, який спричиняється до пошуку саме ліричних способів самовираження, було інтенсивне патріотичне чуття, переплетене з гострим болем за поневолення України. Мабуть, із цього емоційного комплексу й народився шедевр патріотичної лірики «*Смутні картини*» (1883), де за допомогою зорових вражень поет створив грандіозний просторовий образ України з її сумними селами й нивами, з «убогим», «обшарпаним» людом: «Не став би дивитись, схотів би забути, – / Так сили забути нема: / То рідні села, то рідні люди, / То наша Вкраїна сама...».

Розвиток мотиву «Смутних картин» виразняється в ліричній мініатюрі «*Україна*» (1883), де замість образних узагальнень («убогі ниви, убогі села»), віднаходимо вже виразнено-предметний образ знедоленої вітчизни, уквітчаної терновим вінком, закованої в кайдани й ув'язненої. Душевний стан суб'єкта визначає слуховий образ: ліричний герой «чує» пісню горя й муки, що доливає з темниці. Властива Б. Грінченкові активність суспільної позиції неначе змушує його внести в ліричну тканину вірша публіцистичний елемент – риторичне звернення до сучасників зі спонукою прислухатися й також «почути» голос народних страждань: «Чи ви чуєте, браття кохані, вона / Вас до бою ізнов заклика!..». Як слушно зауважила Л. Голомб, «Напевне, без цих програмових «до бою», «до праці!» не було б Грінченка-лірика. У них – безпосередній, прямий вияв його людської натури, запальної, діяльної, переповненої прагненням переконувати, впливати на свідомість співвітчизників» [5].

Внутрішня енергетика вірша Б. Грінченка зрештою узагальнюється в поетично-образному концепті «праця». Промовистим свідченням цього став знаменитий «*Хлібороб*» (1884) – один із шедеврів громадянської лірики другої половини XIX ст. Разом зі згаданими вже поезіями цей вірш вилився в «своєрідний триптих душі молодого Грінченка» (Л. Голомб), ставши своєрідним психологічним ключем до з'ясування внутрішніх імпульсів і витоків поетичної думки митця-громадянина. Декларативний вислів «Праця єдина з неволі нас вирве: / Нумо до праці, брати!» набирає виразного філософського звучання, відповідно до якого праця стає передумовою волі. Глибинно пов'язана з символікою українського поетичного мислення (образи ниви, хліборобської праці, щедрого ужинку), поезія Б. Грінченка долучається до концептів творчості Т. Шевченка, О. Кониського, С. Руданського, Ю. Федьковича, М. Старицького, П. Грабовського й ін., і водночас є новим, свіжим словом української поезії. Автор виразнив підтекст, посилив символічне звучання твору, знайшов власні засоби інтимізації теми спадкоємності поколінь. У пластичному, предметно виписаному малюнку міцної української родини, що зберігає шану до батьків утілено думку про закономірну культурну спадковість, а значить, і тривання в національному понадчасі: «І за те, що

працюючи зміг / Згодувати і викохать їх, / То про мене в їх згадка не згине, / Після мене ще довгі години / Моє діло не вмере серед їх».

Тож цілком програмно звучать й інші поезії письменника: «Праця єдина з неволі нас вирве: Нумо до праці, брати!» («До праці»). Звертаючись до зневіреної в житті дівчини із закликом жити веселою й щасливою, з вірою у свої молоді сили, поет закінчує пораду рядками: «Але ж мусиш те щастя придбати / На роботі для рідної хати» («Не гордуй ти життям молодим») тощо. Автор вірить: «...не мине без пуття наша мука страшна, наша праця під гнітом неволі» й онуки скажуть: «вони не даремно жили, – здобули-бо нам волю...» («Наша доля»).

Суб'єктивним поетом, отже, постає Б. Грінченко й у виразно тенденційних віршах, де він невтомно доводить, ганьбить, переконує, і в особистій ліриці, де відверто й щиро звиряється в заповітному, інтимному. Будь-які оцінки громадянської лірики автора повинні відповідати тому літературному часу й контексту, за якого він жив і творив, лише тоді такі оцінки можна назвати адекватними літературознавчими коментарями. Ліричне ж «Я» Б. Грінченка, як і більшості поетів другої половини XIX ст., наявне «тут-і-тепер», воно промовляє з позицій активного учасника подій, – звісно, порівняно з громадянською лірикою, наприклад Т. Шевченка, це «Я» істотно інше. За всієї актуальності писаного, предметної конкретики, на яку спрямоване вістря його викривального пафосу, ліричне *ego* Тараса Григоровича метафізичне, часто позбавлене ознак конкретного часу й простору, воно – *поза-* і *понад*часове: із відстані моралі (у результаті філософського розмислу, проживання) дане як Боже одкровення за заслуги пережитого. Це погляд пророка *de profundis* – із глибин. Тим його Слово вічно актуальне, оприявлюється кожною новою гранню в кожному конкретному часі. Проте сказане не применшує цінності творчості Б. Грінченка, оскільки, його поезії засвідчують – у межах свого часу – не збідненість, а багатство й велику інтенсивність духовного життя українського інтелігента другої половини XIX ст., для якого був би неможливим відступ від раз і назавжди здійсненого вибору: «Суб'єкт лірики Грінченка постає перед нами не речником застарілих політичних гасел, а живою людиною, свідомість якої рухалася назустріч новим віянням доби. Характерне для поета відчуття громадянського обов'язку в художньо перетвореному вигляді витворило його концепцію «повинності», що увійшла в українську лірику кінця XIX – початку XX ст. як своєрідно осмислена психологічна проблема, гостро актуальна в умовах, коли над інтелігенцією поневоленої нації тяжіла страшна небезпека зради» [5].

Вагому сторінку поезії Б. Грінченка становить і його **сатира**, до кращих зразків якої належать вірші «Патріот», «Українець», «Російська гармонія», «Російським лібералам», «Я – раб», «Маніфест», «Людський вік» й ін.

Висміюючи «шароварницький» тип патріотизму в поезії «**Українець**» (1892), Б. Грінченко створює образ поета, що «за народ в каліках – віршах / Пролив дрібних він з ложку сліз». Але «народ – темнота темна / І віршів тих не зрозумів...». Подальші дії «народолюбця» яскраво демонструють сутнісні риси його характеру: «Мужицтво кинувши, герой наш / На «місце тепле» десь засів, / І хоч накази часто пише, / Щоб в шори брали мужиків, / Але ж він каже: «Україну / Люблю я так, як і любив».

Такий же тип псевдописьменника змальований і в поезії «**Патріот**» (1892). Розлютившись на земляків, що не оцінили «зліпленої» ним книги («Про Хому та хвиги-миги та про козаків»), він змінює любов на гнів, проклинаючи й тих, хто пише українською, і тих, хто їх читає. Іронія Б. Грінченка у фіналі вірша грає цілком свіжими, гострими й, разом із тим, сумовитими барвами: «Двадцять літ за патріота / Я себе вважав, / Поки книжку українську / Сам не написав!».

У поезіях «**Російська гармонія**» (1893) і «**Російським лібералам**» (1897) митець створить промовисту картину, на якій поєднання зусиль офіційної державної церкви та поліцейської машини звучить як великодержавний батіг, що гучно ляскає по зігнутих покійрно спинах підданих, а «вбогодухії сини рабської країни» під ту веселу музику б'ють поклони перед владою. З тією ж іскрометною іронією говорить поет, що їм залишається одне: славити Бога за свою товсту шкуру й «...хрест цілувати, і канчук».

Жанрове багатство, відкритість до художніх новацій, характерні для поезії Б. Грінченка, засвідчує **цикл «На селі»** (збірка «Хвилини»). Твори, що становлять її основу – переважно сюжетна поезія (невелика лірична поема «Петрусь»; вірші «Жайворонок», «Ластівка», «Ранок», «Пастушки», «Серед поля», «У степу»). Леся Українка в грудні 1903 р. писала Б. Грінченку: «Найбільше припав мені до серця той розділ з Вашої книги, що зветься «На селі», може, се тому, що я люблю таку

чисту, прозору епіку (виділено нами. – *І. Х.*), якої сама зроду не вміла вдати і яку так чудово вдали Ви, а може, тому, що в сих малих і простих образках став, як живий, мені, вічній мандрівниці, той рідний край, що я так зрідка і не надовго бачу останніми роками...» [9, 92].

Художньо довершеною, афористично переконливою є й «наука життя» – моральні повчання, за формою – поетичні мініатюри *«Зернятка» (1898–1903)*. Іронія та сатира, піднесені до рівня філософських узагальнень, не можуть залишити байдужими й сучасного читача, оскільки не втрачають своєї актуальності й сьогодні: «Якої віри ти?» – хтось цигана спитав. / «Якої ж треба вам?» – той одповів. / Кого тобі сей циган нагадав? / Та наших землячків...»; «Казали нам старі, що «не купи ти хати, / Сусіда ти купи, то й будеш щастя мати». / Купили ми його, і так дали багато: / І грішми віддали, і кров'ю нас узято, / Голубили в душі на щастя ми надію. / Сусід же взяв та й сів до нас, дурних, на шию»; «І в ворога учиться – добра штука: / Безпечно се, і здається нам наука. / А вчити... Ні! І друга страшно вчити, / Щоб ворога із його не зробити»; «Зроблю», – сього сахайся слова. / «Зробив», – оце потужних мова»; «Ні, не сумуй, поете безталанний, / Що тим малий, поміж людьми незнаний (...) «Ти ще ж и в и й, – тим не прийшов твій час, / Бо тільки смерть великих робить з нас».

Висновки. Із одного боку, кожної миті свого існування поезія посилається на свої минулі стани і є наслідком їхнього розвитку (так витворюється культурна тяглість), із іншого – увести в коло мови найістотніше, що нам вдається «вчути» в неомовленому, є великим завданням поета (так твориться його ідіостиль). І в контексті творчості Б. Грінченка про такий поетичний ідіостиль можемо говорити з повним правом. Саме тому занадто категорично звучить теза про Б. Грінченка як реаліста-соціолога, оскільки саме художня якість і діапазон ним віднайдених нюансів у доволі вже звичних, як на той час. способах психологічного малюнка найперше цікавлять читачів.

Фактично його багаторівнева за намірами та здобутками, мотивно різноманітна поетична творчість була як своєрідним знаком часу, так і дзеркалом його української душі. Декларовано реалістична, вона багато в чому залишалася ліричною за духом і за рівнем стильового мислення. Тож нині, коли тривають наукові дискусії щодо питань не лише ідейно-естетичної вартості (що насправді вже давно й переконливо стверджено літературознавцями. – *Я. В.*), а й оригінальності, художньої цілісності, самобутності української класики саме доби реалізму, широкоформатний доробок Б. Грінченка є вагомим аргументом у ствердженні абсолютної цінності й самодостатності національного письменства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Возняк Т. Філософія мови / Тарас Возняк. – Львів. : Бібліотека журналу «Ї». – 2009.
2. Грінченко Б. Твори : в 2 т. / Борис Грінченко. – К. : «Наукова думка», 1990 – 1991. – Т. 1, 2.
3. Грінченко Б. Твори : В 2 т. / Борис Грінченко. – Київ, 1963. – Т. 1.
4. Грінченко Б. Автобіографія / Борис Грінченко // Грінченко Б. Твори : У 2 т. – Т. 1. – К. : Вид-во АН Української РСР, 1963. – С. 568–571.
5. Голомб Л. Психологічні засади лірики Б. Грінченка [Електронний ресурс] / Лідія Голомб. – Режим доступу до ресурсу : http://www.library.kherson.ua/young/tavrica/grinchenko/grinchenko_2.htm
6. Єфремов С. Історія українського письменства / Сергій Єфремов. – К. : Феміна, 1995. – 688 с.
7. Левчик Н. Борис Грінченко / Надія Левчик // Історія української літератури ХІХ століття : У 2 кн. Кн. 2 : Підручник / За ред. акад. М. Г. Жулинського. – К. : Либідь, 2006. – 712 с.
8. Погрібний А. Борис Грінченко / Анатолій Погрібний // Грінченко Б. Твори : в 2 т. / Борис Грінченко. – К. : «Наукова думка», 1990. – Т. 1. – С. 5–30.
9. Українка Леся. Зібрання творів : У 12 т. / Леся Українка. – Т. 12.